

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Коханому чоловіку та сину присвячується.

ОЛІЙНИК ОЛЕНА СЕРГІЇВНА

**ПРИНЦИПИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА:
ПОНЯТТЯ, СИСТЕМА ТА ЗНАЧЕННЯ**

Монографія

Видання 2-ге, доповнене

Харків
«Право»
2021

Рецензенти:

Дорохіна Ю. А. – професор кафедри спеціально-правових дисциплін Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, доктор юридичних наук, професор;

Мінченко С. І. – провідний науковий співробітник відділу науково-правових експертиз та законопроектних робіт Науково-дослідного інституту публічного права, доктор юридичних наук, професор;

Філіппов С. О. – професор кафедри кримінального права та процесу Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, доктор юридичних наук, доцент

*Рекомендовано до друку вченою радою
Науково-дослідного інституту публічного права
(протокол № 6 від 12 травня 2020 р.)*

Олійник О. С.

О-54 Принципи кримінального права: поняття, система та значення : монографія / Олійник Олена Сергіївна ; Наук.-дослід. ін-т публіч. права. – Вид. 2-ге, допов. – Харків : Право, 2021. – 544 с.

ISBN 978-966-998-253-7

У другому виданні монографії, присвяченій комплексному дослідженню системи принципів кримінального права (загальноправових, спеціальних (галузевих), міжгалузевих, інституційних та міжінституційних) з огляду на історичний вітчизняний і зарубіжний досвід, авторкою враховано зауваження, висловлені під час захисту нею дисертації, що в підсумку дало змогу виробити науково обґрунтовані й затребувані практикою підходи до визначення поняття принципів кримінального права, допомогло у вирішенні кримінально-правових проблем як Загальної, так і Особливої частин Кримінального кодексу України.

Може бути корисною для науковців, здобувачів вищої освіти, суддів, працівників правоохоронних органів, юристів-практиків.

Уперше монографія побачила світ у 2020 р.

УДК 343.01

© Олійник О. С., 2020

© Олійник О. С., доповнення, 2021

© Видавництво «Право», оформлення, 2021

ISBN 978-966-998-253-7

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	5
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ, ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНІ ТА ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА	8
1.1. Методологічний інструментарій дослідження принципів кримінального права.....	8
1.2. Принципи в праві: поняття та загальна характеристика.....	26
1.3. Поняття принципів кримінального права.....	49
1.4. Історико-правові джерела походження принципів кримінального права.....	69
Висновки до розділу 1.....	122
РОЗДІЛ 2. СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА	129
2.1. Наукові підходи щодо систематизації принципів кримінального права.....	129
2.2. Загальні принципи кримінального права.....	138
2.3. Галузеві принципи кримінального права	199
2.4. Міжгалузеві принципи кримінального права.....	218
2.5. Інституційні принципи кримінального права.....	229
2.6. Міжінституційні принципи кримінального права.....	236
Висновки до розділу 2.....	247
РОЗДІЛ 3. ПРИНЦИПИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА В ЗАКОНОДАВСТВІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ТА НОРМАХ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	252
3.1. Обумовленість та правова природа загальноправових і спеціальних принципів в системі кримінального права зарубіжних країн.....	252
3.2. Закріплення та реалізація принципів кримінального права у нормах міжнародного права.....	307
Висновки до розділу 3.....	322

РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ ВРАХУВАННЯ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА У ЗМІСТІ РІЗНИХ ЕЛЕМЕНТІВ МЕХАНІЗМУ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЇХ ФУНКЦІОНУВАННЯ.....	327
4.1. Обумовленість існування та закріплення принципів кримінального права Конституцією України та Кримінальним кодексом України.....	327
4.2. Юридичні факти як передумова виникнення, існування та припинення кримінально-правових відносин.....	358
4.3. Вплив принципів кримінального права на виникнення, існування та припинення кримінально-правових відносин.....	365
4.4. Відображення та зміст принципів в актах застосування та реалізації кримінального права.....	381
Висновки до розділу 4.....	392
РОЗДІЛ 5. ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ДЛЯ ЗАСТОСУВАННЯ АКТІВ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА	397
5.1. Вплив принципів кримінального права на подолання колізій та прогалин в кримінальному законодавстві України.....	397
5.2. Вплив принципів кримінального права на рішення Конституційного Суду України	418
Висновки до розділу 5.....	431
ВИСНОВКИ.....	436
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	448
ДОДАТКИ.....	518

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АРК	Автономна Республіка Крим
ВРУ	Верховна Рада України
ВСУ	Верховний Суд України
ЄС	Європейський Союз
ЄКПЛ	Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
Закон про кримінальні правопорушення	Закон України від 22 листопада 2018 року №2617-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень»
КК	Кримінальний кодекс
КНР	Китайська Народна Республіка
КПК	Кримінальний процесуальний кодекс
КСУ	Конституційний Суд України
м.	місто
МВС	Міністерство внутрішніх справ України
н. е.	нашої ери
ООН	Організація Об'єднаних Націй
п.	пункт
ППВСУ	Постанова Пленуму Верховного Суду України
р.	рік
РФ	Російська Федерація
РБ	Республіка Білорусь
СНД	Співдружність Незалежних Держав
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
ст.	стаття
США	Сполучені Штати Америки
т. ін.	таке інше
т.п.	тому подібне
т.ч.	тому числі
ФРН	Федеративна республіка Німеччини
ч.	частина

ВСТУП

Відповідно до положень ч. 1 ст. 3 КК України «законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права». Основні ідеї кримінального права виступають в якості своєрідної призми, через яку розглядаються всі зміни і доповнення, що вносяться до чинних кримінально-правових норм, на предмет їх своєчасності, доцільності та необхідності, виваженості та змістовності.

Чинне законодавство про кримінальну відповідальність не містить переліку принципів кримінального права чи принципів кримінального закону. З огляду на ППВСУ, окремі рішення і численні тексти КСУ, норми і принципи згадуються майже в кожному з них. Усі вони не нові і відображають на сьогоднішній момент те, що характеризує загальну спрямованість кримінального права і відбиває найбільш істотні його риси на кожному історичному етапі.

Відсутність нормативної регламентації принципів кримінального права породжує закономірні питання і суперечки в науковому співтоваристві, з іншого боку – принципи як правове явище мають динамічний характер, змінюються з часом та пронизують переважну більшість положень (норм) закону про кримінальну відповідальність. Водночас практика зарубіжних країн ближнього та дальнього зарубіжжя показала ефективність втілення останніх на законодавчому рівні.

Проблемам визначення принципів кримінального права, вичення їх сутності та систематизації, втілення останніх безпосередньо в нормах законодавства, історичного походження тощо присвячені праці, авторами яких були В.К. Бабаєв, М.В. Бавсун, Ю.В. Баулін, П.С. Берзін, Г.Б. Віттенберг, А.А. Вознюк, Б.В. Волженкін, В.О. Гацелюк, І.М. Гнатів, Г.І. Горелова, П.С. Дагель, С.Г. Дробязко, О.О. Дудоров, К.В. Дядюн, М.І. Загородніков, І.Е. Звечаровський, А.В. Іванчин, В.М. Карташов, С.Г. Келіна, М.І. Ковальов, А.М. Колодій, Ю.Ю. Коломієць, Г.А. Крігер, Л.Л. Крутіков, В.М. Кудрявцев, О.П. Кучинський, Н.О.

Лопашенко, В.В. Мальцев, І.С. Михалко, В.О. Навроцький, А.В. Наумов, Є.С. Назимко, В.С. Нерсисянц, Н.А. Орловська, М.І. Панов, А.А. Піонтковський, Ю.С. Резнік, Т.Р. Сабітов, А.В. Савченко, А.Б. Сахаров, О.Є. Скакун, О.В. Степаненко, А.Х. Степанюк, В.М. Степашин, Н.А. Сторчак, П.А. Фефелов, В.Д. Філімонов, Д.Ю. Фісенко, Г. Фрістер, Т.І. Фулей, К.Є. Чередніченко, С.Д. Шапченко, М.І. Хавронюк, В.М. Хропанюк та інші фахівці.

Об'єктом дослідження є кримінально-правові суспільні відносини, що виникають і ґрунтуються на системі принципів кримінального права, що потребують своєї наукової розробки.

Предметом дослідження виступають принципи кримінального права.

За основу роботи взяті результати дисертаційного дослідження на тему «Принципи кримінального права».

Висновки монографії ґрунтуються на згаданому дисертаційному дослідженні, вітчизняному та зарубіжному кримінальному законодавстві, судовій практиці та можуть використовуватись не лише для удосконалення кримінального законодавства, теорії кримінального права, але й положень інших наук, що вивчають проблеми злочинності. Крім того, результати дослідження можуть бути реалізовані в діяльності правозастосовчих органів і суду під час безпосереднього звернення до принципів кримінального права при прийнятті відповідних рішень і вчиненні уповноваженої діяльності.

Щиру вдячність висловлюю рецензентам монографії – Мінченку Сергію Івановичу, Дорохіній Юлії Анатоліївні та Філіппову Олександрю Анатолійовичу, науковому консультанту – Берзіну Павлу Сергійовичу й усім своїм колегам, хто надав слухні поради, зауваження та рекомендації щодо підготовки цієї праці.

РОЗДІЛ 1
МЕТОДОЛОГІЧНІ, ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНІ ТА
ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРИНЦИПІВ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

1.1. Методологічний інструментарій дослідження принципів кримінального права

Початковою стадією, етапом або кроком у будь-якому дослідженні є питання про розробку методологічного інструментарію у контексті принципів кримінального права, оскільки від цього напряму залежить стратегія основної концепції такого дослідження, її генеральна лінія, а отже й результативність наукових здобутків, формулювання теоретико-прикладних висновків і рекомендацій. Оскільки проблема методології у будь-якій науці, в т.ч. й у кримінально-правовій, належить до найбільш значущих, складних та актуальних [1, с. 170–182; 2, с. 51–63], то при її обранні слід ураховувати насамперед специфіку об'єкта та предмета наукового дослідження. Водночас зауважимо, що в сучасній науці спостерігається недостатній рівень оволодіння дослідниками системою методологічних і методичних знань, що може призводити до відповідних помилок [3, с. 6–7]. Крім цього, успішність наукових пошуків залежить від наявності та ступеня розробки певних методологічних передумов, за відсутності яких прикладна дія виявляється марною або навіть небезпечною, породжуючи результати, які не відповідають визначеним цілям і завданням [4, с. 14; 5, с. 424].

Будемо виходити з того, що поняття «методологічний інструментарій» охоплює систему принципів, методів, прийомів, способів і засобів наукового пізнання [6, с. 106]. При цьому варто

розрізняти принципи кримінального права України та принципи наукового пізнання, що входять у методологічний інструментарій. Науковці зазначають, що базовими принципами наукового пізнання є науковість, всебічність, історизм, об'єктивізм, конкретність, простота, термінологічність тощо [7, с. 22–23]. Щодо методології наукового пізнання, то, як наголошує Т.І. Тарахонич, остання: є розділом теорії пізнання; обслуговується відповідним методологічним інструментарієм (наукові підходи, принципи, методи та засоби наукового пізнання); може мати загальний і галузевий рівні [8, с. 124]. Проте, власне методологія, будучи загальнонауковим феноменом, структурно включає низку компонентів, серед яких виокремлюють систему методів і вчення про них, певну світоглядну позицію дослідника та загальнотеоретичні принципи [9, с. 21].

Під «методологією» (від грец. *μέθοδος* – правильний шлях, шлях дослідження) переважно розуміють вчення про науковий метод пізнання та перетворення світу; його філософську, теоретичну основу; сукупність методів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта пізнання [10, с. 664]. Це далеко не єдине визначення поняття методології, оскільки універсального бачення на цей феномен не існує через його надзвичайну складність і багатогранність [11, с. 88]. Проте, загальне призначення методології полягає у забезпеченні усвідомлення природи, принципів і методів, що покладені в основу наукового пізнання дійсності, відтворенні останньої в науковому дослідженні, встановленні зв'язку зі знанням як результатом науково-пізнавальної діяльності [12, с. 8].

У науковій літературі, на думку С.В. Бобровник, необхідно розмежовувати три основні підходи до формування методологічного інструментарію дослідження: перший – охоплює ідеї, що відображають

метод дослідження як взаємопов'язану єдність його теоретико-понятійного апарату; другий – містить ідеї, що відображають метод дослідження не лише як взаємопов'язану єдність його теоретико-понятійного апарату, а й як сукупність загальних та спеціальних методів пізнання; третій – включає ідеї, що відображають метод дослідження як сукупність загальних, спеціальних і одиничних прийомів та способів, засобів наукового пізнання (за суттю саме третій підхід поєднує перші два і вважається найбільш ефективним для правильного розв'язання наукової проблеми) [13, с. 50].

За твердженням Ю.Ю. Коломієць, обрання методологічного інструментарію науки кримінального права також залежить і від ідеології, що склалася на рівні взаємовідносин людини і природи, людини та суспільства, людини та держави, відтак цей напрям заслуговує на особливу увагу, при цьому варто розрізняти ідеологію науки кримінального права та систему принципів наукової діяльності: ідеологія науки кримінального права – це система ідей про загальнотеоретичні та етико-психологічні напрямки наукової діяльності у сфері кримінального права; система принципів наукової діяльності включає принципи наукової діяльності на загальнотеоретичному рівні: раціоналізм, обґрунтованість, всебічність, об'єктивність, системність (цілісність), спадкоємність результатів наукової творчості; принципи наукової діяльності на етико-психологічному рівні: прагнення до істини (навіть якщо вона статична), солідарність заради істини, усвідомлення відповідальної ролі кожного в загальному процесі світобудови [14, с. 5].

Таким чином, методологія наукового пізнання вважається інтегральним феноменом, оскільки об'єднує систему різних компонентів, що її утворюють (світоглядні, загальні і спеціальні теорії й концепції, філософські закони й категорії, правила логіки, загальнонаукові і

приватно-наукові методи й методики дійсності) [15, с. 291]. Будь-які теоретичні положення, зокрема, у вигляді певних підходів, які пізніше можуть набувати концептуального вигляду та проміжних висновків, теж повинні мати здатність забезпечувати методологічну функцію, а тому вони повинні відповідати певним вимогам [1, с. 177–178].

У широкому розумінні методологічний інструментарій повинен охоплювати: а) онтологію, аксіологію, праксеологію, антропологію, загальну теорію пізнання, теорію натуралізму та ін.; б) філософські й загальнонаукові методи – діалектичний, системно-структурного та системно-функціонального аналізу, історико-правовий, порівняно-правовий, герменевтичний, статистичний, соціологічний, математичний, моделювання тощо (зокрема, до методів емпіричного рівня треба відносити опис, порівняння, експеримент, моделювання, спостереження; до методів теоретичного рівня – діалектичний, загальнологічні, серед яких – аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, аналогію) [16, с. 74]. З цього випливає, що методологію, як слушно зауважує Д.А. Керимов, не можна зводити лише до якогось одного (конкретного) компонента, наприклад, до окремого методу або до вчення лише про деякі засоби, методи чи методики, оскільки за їх межами в такому випадку безпідставно залишаться інші, через що й методологія як така не буде визначена з відповідною повнотою [17, с. 292]. У той же час очевидно, що ключовою ланкою методології неодмінно є той чи інший метод, яким прийнято вважати спосіб організації практичного й теоретичного освоєння дійсності, що зумовлюється закономірностями розвитку об'єкта [18, с. 205]. З іншого боку, метод наукового дослідження становить собою систему розумових та (або) практичних операцій (процедур), які націлені на розв'язання певних пізнавальних завдань з урахуванням певної пізнавальної мети [19, с. 78]. І оскільки кримінальне право є таким, що постійно перебуває у розвитку та

взаємозв'язку з іншими науками кримінально-правового циклу (кримінологією, кримінально-виконавчим правом, кримінальним процесом тощо), то його методи пізнання також увесь час оновлюються, удосконалюються та набувають нових якостей.

За нашим уявленням, базовими теоретичними працями з методології юридичної науки, у т.ч. кримінально-правової, слід вважати розробки: Д.А. Керимова про методологію права взагалі, її предмет, функції та філософські проблеми права (2000 р.) [20]; П.М. Рабіновича про загальні положення юридичної науки (2001 р.) [21]; С.Д. Кельмана про методологію сучасного правознавства крізь призму її становлення та основних напрямів розвитку (2013 р.) [22]; М.І. Панова про різноманітні проблеми методології науки кримінального права, у т.ч. з огляду на понятійний апарат, системний і функціональний підхід, глобалізаційні процеси і т. ін. (2018 р.) [23] та багатьох інших науковців. Як слушно зазначає О.Г. Берило, методологічне забезпечення теоретичних питань кримінально-правової науки, а також більш глибоке розуміння взаємодії методів дослідження зазначеного питання, їх вплив на розвиток різних сфер суспільного життя дає ґрунтовні орієнтири на шляху вдосконалення кримінального законодавства та практики його застосування [24, с. 32].

Звісно, що перерахувати всі праці про методологію взагалі та методологію кримінального права досить складно і не становить мету монографічного дослідження. Так само як і неможливо охопити всі до останньої публікації та розробки про принципи кримінального права нашої чи якоїсь іншої країни. Проте маємо констатувати таке: на теперішній час в Україні відсутнє універсальне наукове дослідження проблем принципів національного кримінального права, яке б реалізовувалося в межах монографічного дослідження. Можна говорити лише про перелік окремих кандидатських і докторських дисертацій, в

яких за останні десятиліття питання про кримінально-правові принципи були розкриті, зважаючи на той чи інший вид зазначених принципів або інші характеристики (зокрема, у контексті кримінального покарання, його призначення тощо).

Так, проблеми виконання покарань крізь призму принципів кримінально-виконавчої діяльності досліджував А.Х. Степанюк (Харків, 2002 р.) [25], реалізацію принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції) – В.О. Гацелюк (Львів, 2005 р.) [26], правову природу та зміст невідворотності кримінальної відповідальності – Ю.Ю. Коломієць (Одеса, 2005 р.) [27], реалізацію принципу справедливості в процесі призначення покарання у виді позбавлення волі – О.Є. Скакун (Харків, 2011 р.) [28], забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослужняної поведінки засуджених – І.С. Михалко (Харків, 2012 р.) [29], загальні засади та принципи призначення покарання при застосуванні позбавлення волі на певний строк – Н.А. Сторчак (Одеса, 2012 р.) [30], засади та принципи формування санкцій кримінально-правових норм – Н.А. Орловська (Одеса, 2012 р.) [31], принцип «non bis in idem» у кримінальному праві України – І.М. Гнатів (Львів, 2013 р.) [32], принцип гуманізму та його реалізації в кримінальному праві України – Ю.С. Резнік (Київ, 2017 р.) [33] тощо. Навіть, якщо б була створена якась підсумкова праця з проблем принципів кримінального права, не факт, що вона вважалася всеохоплюючою та вичерпною, оскільки дослідження проблематики кримінально-правових засад (принципів) є настільки широким і різноплановим напрямом, що обґрунтувати його межі навряд чи комусь вдасться найближчим часом.

На сьогодні напевно одним з найважливіших завершених наукових досліджень щодо проблем кримінально-правових принципів (у контексті

їх поняття, системи та видів) у країнах найближчого зарубіжжя є докторська дисертація Т.Р. Сабітова (Єкатеринбург, РФ, 2019 р.), яка пропонує заповнити суттєву прогалину у вченні про кримінально-правові принципи та в якій репрезентована та розкрита нова, статико-динамічна концепція системи кримінально-правових принципів, визначено їх місце у російській правовій системі, уточнені їх сутність, поняття, ознаки та функції, при цьому методологічною новелою цієї роботи є те, що в ній пропонується отримувати знання про новий кримінально-правовий принцип за допомогою «абдукції», тобто методу, який включає в себе ретельний аналіз емпіричних правових фактів, що приводить до вибору найбільш правдоподібної з уже наявних гіпотез – тієї, що має принципове значення ідеї кримінально-правової політики (щодо індукції та дедукції, то їх можна використовувати для верифікації вже виявлених кримінально-правових принципів) [34, с. 9, 11].

Водночас зауважимо, що дослідження окремих проблемних питань, про які згадувалося у вказаній вище науковій роботі, здійснювалося і нами, в межах монографії, однак це відбувалося незалежно, паралельно та аж ніяк не позначилося на ідентичності результатів наукових досліджень. Крім того, очевидно, що, порівняно з нашим дослідженням, спектр змістовних питань, які були розглянуті в дисертації Т.Р. Сабітова, та структура його роботи абсолютно неоднакові, а головне, що його дисертація взагалі не стосується принципів кримінального права України. Щодо інших праць фахівців з кримінального права у країнах найближчого зарубіжжя, то методологічний і загальнонауковий інтерес також становлять дисертації Д.Ю. Фісенка «Спеціальні принципи кримінального права» (Омськ, РФ, 2016 р.) [35], В.М. Степашина «Економія репресії як принцип кримінального права і його реалізація в